

inte blivit närmare undersökt. Förf. finner att församlingarna fick minskade realinkomster i form av kyrkbänkshyror från överklassen, begravningsintäkter och kollekt. Församlingsborna gav mindre pengar till kyrkan, vilket förf. tolkar som ett uttryck för avtagande intresse för den kyrkliga verksamheten, även om man också får ta med i beräkningen att lönerna minskade under 1700-talets senare del. Trots minskande intäkter och en kraftig inflation under tiden 1750–1800 kunde kyrkan dock upprätthålla den löpande verksamheten, men man fick ta lån till reparationer av byggnader och vid nybyggnation. Kyrkan fick även större utgifter genom att den från 1730-talet fick ta över ansvaret för fattigvården. Hur kyrkorna hanterade fattigvården går dock förf. inte in på. Här är ett område där kyrkan fick större ansvar i samhällslivet. Av intresse är att se hur man inom kyrkan såg på dessa nya uppgifter samtidigt som man fick krympande ekonomiska resurser.

Det sista empiriska kapitlet i avhandlingen avser den religiösa litteraturen i Sverige i stort, inte bara i Stockholm. Med hjälp av databasen Svensk bibliografi (SB 17 kallad "luckan") har förf. undersökt titlarna på religiös litteratur som gavs ut under 1700-talet. Ett särskilt intresse har ägnats åt likpredikningar. Förf. har dock inte studerat böckernas innehåll, vilket man rent principiellt kan ställa sig frågande inför. Vad kan man egentligen utläsa om den religiösa idévärlden genom att enbart se på titlarna? Förf. har funnit vissa tendenser som är intressanta, även om man kan ställa sig frågande i källkritiskt avseende. Det vore värt en egen undersökning att studera idéinnehållet och dess förändring i de religiösa skrifterna. Förf. konstaterar att s.k. tidsrelaterade eller "samhällstillvända" titlar ökade i viss utsträckning inom den religiösa litteraturen under 1700-talet. Det gäller t.ex. frågor om krig, politik, sjukdomar och hälsa. Denna utveckling inbegriper även Samfundet Pro Fide et Christianismo som grundades av präster 1771 för att genom litteraturspridning motverka en nivellering av de religiösa värdena. I verkligheten anpassade man sig till vad som hände i det omgivande samhället.

De tryckta likpredikningarna fick mer och mer karaktären av äreminnen över de avlidna inom överklassen på bekostnad av det religiösa budskapet som präglas av motpolerna jorden – himlen och Gud – djävulen. Förf. tolkar utvecklingen som belägg för en ökande sekularisering men också som uttryck för en anpassning hos de kyrkliga ledarna, som gav ut dessa skrifter, till de nya samhällsförhållanden som växte fram i och

med upplysningen. Resultatet blev enligt förf. att de religiösa tolkningarna fick mindre betydelse jämfört med de rationella och naturvetenskapliga t.ex. i synen på sjukdomar och hälsa. Frågorna om aklimatisering, i betydelse av hänsynstagande till den omgivande profana kulturen, eller bristande aklimatisering diskuteras förf. med utgångspunkt från tankegångar hos Alasdair MacIntyre och Paul Ricœur.

Avhandlingens styrka ligger i empiriska genomgångar av omfattande arkivmaterial kring frågeställningar, som hittills inte nämnvärt har bearbetats i fråga om 1700-talet. Det gäller lägersmålsbrottens förändrade antal, nattvardsfrekvensens utveckling och kyrkornas ekonomi på lokal nivå. Undersökningen uppvisar en kvantitativ bredd. Förf. har tagit upp många områden när han har letat efter uttryck för en tilltagande sekularisering. Den kvantitativa bredden som i sig är berömvärd, har emellertid fått en del mindre positiva konsekvenser för den kvalitativa fördjupningen inom de olika delundersökningarna som förf. utför. Om bredden hade varit mindre, hade analysen säkerligen kunnat fördjupas. Frågan om den religiösa litteraturen under 1700-talet är värd en undersökning i sig. Detsamma kan sägas om den kyrkliga ekonomin, lägersmålsbrotten och nattvarens ställning inom kyrkolivet. Förf. har på ett värdefullt sätt visat på tendenser som kommande forskning kan utgå ifrån och fördjupa sig i.

Bergfeldt har genomfört sin undersökning snabbt, vilket märks i en del onödiga formaliabrister. Man kan bl.a. nämna att vissa titlar inne i texten saknas i litteraturlistan.

Anders Gustavsson, Oslo

Marie Stenseke: *Bonden och landskapet. Ägares och brukares relationer till markerna och förutsättningarna för en uthållig markanvändning*. Meddelanden från Lunds universitets geografiska institutioner, avhandlingar 131, Lund University Press, Lund 1997. 212 s., ill. English summary. ISBN 91-7966-433-4.

I landsbygdens föränderliga landskap är bonden en nyckelperson. Genom att bruka jorden, så, skörda och släppa djur på bete, formar och omformar bonden ett landskap som uppskattas och nyttjas inte bara som produktionsyta utan också som grundval för drömmar

om det goda livet, för semesterplaner, barndomsminnen och visioner om ett ekologiskt hållbart samhälle. Av olika skäl vill många människor idag värna om det "öppna landskap" och den "levande landsbygd" som hör jordbruket till. Mycket uppmärksamhet har under senare år riktats mot landskapet, men lite av detta intresse har direkt fokuserat böndernas roll i sammanhanget.

Kulturgeografen Marie Stenseke har skrivit en avhandling om relationen mellan bönder och landskap. Genom att sätta bonden i fokus har hon betonat den helt centrala betydelse som enskilda lantbrukares agerande och funderande har i de processer som formar landskapet. Det kan tyckas vara en självklarhet att bönderna spelar nyckelrollen i det agrara landskapet, men i såväl forskning som myndighetsutövning som rör landskapet har en brist på kunskap om dagens bönder under senare år blivit alltmer uppenbar. Därför känns ämnet för Stensekes avhandling i hög grad aktuellt och angeläget.

Avhandlingen baserar sig på intervjuer med lantbrukare vid totalt 128 gårdar (brukningsenheter) i tre olika undersökningsområden i Syd- och Västsverige. Genom att koncentrera sig på tre avgränsade områden, Färingtofta i norra Skånes mellanbygder, Bösarp på den sydsvenska slätten och Luttra i Västergötlands fullåkersbygd, har förf. kunnat närma sig en helhetsbild av de lokala förhållanden som utgör ramarna för de enskilda intervjupersonernas verksamhet. De tre fallstudierna ger också möjlighet till jämförelser mellan jordbrukslandskap av olika karaktär.

Den huvudsakliga metoden karaktäriseras som "tematiskt strukturerade intervjuer", vilket framstår som ett försök att, med bakgrund i en kvantitativt orienterad forskningstradition, närma sig den etnologiska/antropologiska djupintervjun. Syftet med intervjuerna har varit dels att söka fakta om exempelvis markanvändning och arbetsfördelning på gården, dels att fånga "sådant som inte gått att få fram genom direkta frågor". Intervjuerna har därför enligt förf. haft karaktären av samtal och har i regel varat i en timme eller två.

Stenseke klargör i avhandlingen att hon är medveten om att hennes egen uppväxt i en lantbrukarfamilj haft betydelse för forskningsarbetet. En alltför stor förförståelse kan förvisso ibland vara ett bekymmer, men i denna avhandling tycks förf.s bakgrund vara en viktig förutsättning för det gräsrotsperspektiv som här tydliggör bonden som aktör i landskapet. Möjligen kan det också, som förf. påpekar, vara lättare att vinna intervju-

personernas förtroende för den som redan från början kan konstatera att "tala med bönder på bönders vis".

I första hand är det 1990-talets situation som fokuseras, men avhandlingen innefattar också en historisk dimension. Ett inslag i intervjuerna har varit att kartlägga förändringar i gårdarnas markanvändning sedan 1950 (i den första lokalundersökningen: sedan 1930). Därmed har förf. kunnat dokumentera lokala landskapseffekter av den dramatiska utveckling som det svenska jordbruket genomgått under andra hälften av 1900-talet. Mekanisering, förändrade växtföljder och djurhållningsmetoder, rationalisering och urbanisering är några av de processer som bidragit till en förändrad markanvändning. På många håll har åker blivit till betesmark och betesmark förvandlats till skog när jordbruket extensifierats.

Bonden och landskapet är en avhandling som tar sin utgångspunkt i tydliga samhällsliga och kanske rentav politiska ambitioner. Avhandlingens huvudsakliga syfte är att belysa förutsättningarna för en uthållig markanvändning. Det handlar alltså om att bereda väg för ett ekologiskt hållbart jordbruk. Med inspiration från miljöhistorisk forskning lyfter förf. fram sambanden mellan natursyn, kunskap, makt, teknologi och förändringar av det fysiska landskapet. Den amerikanske forskaren Richard B. Norgaards modell för "samutveckling" utgör den teoretiska stöttepelaren i Stensekes resonemang kring möjligheterna till en framtida utveckling mot ett ekologiskt hållbart samhälle.

Det är skillnad på bönder och bönder. Bland de lantbrukare som förf. intervjuat finns exempel på många olika sätt att förhålla sig till marken, till rollen som bonde och till frågan om en ekologisk utveckling av jordbruket. I avhandlingen har hon valt att kategorisera de intervjuade bönderna för att lyfta fram några grundläggande skillnader i fråga om förhållningssätt till marken. Hon säger sig vara medveten om att kategorisering av människor är en diskutabel vetenskaplig metod då den per definition innebär en förenkling av den mänskliga mångfalden, men menar att denna analysmetod ger goda möjligheter att belysa förutsättningarna för en uthållig markanvändning.

De tre kategorier som Stenseke delar in bönderna i är "företagare", "traditionella bönder" och "landskapskötare". "Företagarna" har ett ekonomiskt rationellt förhållningssätt till sin mark. De ser gården som ett företag, och är uppmärksamma på signaler från marknaden och jordbrukspolitiken. De "traditionella bönderna" däremot, har i första hand ett "livsformsratio-

nell" förhållningssätt till marken. Att bruka jorden är för dem inte enbart ett sätt att få inkomster, men inte heller i första hand något man gör för att vårda ett landskap. Det dessa människor vill förvalta är snarast det egna sättet att leva, möjligheten att vara bonde och att kunna ta vara på sig själv och det man äger. Den tredje kategorin, "landskapsskötarna", har enligt Stens- eke ett "upplevelserationellt" förhållningssätt till mar- ken. För dessa är det i allmänhet viktigare att vidmakthålla ett kulturlandskap och en vacker miljö än att generera en rent ekonomisk avkastning. Många av dessa är deltidsbönder som har sin huvudsakliga in- komst från annat håll.

Vad innebär då detta för möjligheterna att genomdriva ett ekologiskt hållbart jordbruk? Förf. tycker sig ha funnit en viktig potential hos den stora grupp hon kategoriserat som "traditionella bönder". Med deras livsformsrationella inställning följer ofta ett lokalt ansvarstagande, starka platsbundna kopplingar mellan natur och samhälle, och brukningsmetoder som ligger relativt nära ett ekologiskt anpassat jordbruk. Det är därmed ett misstag, menar förf., att vi idag utgår från att vägen mot ett miljöanpassat jordbruk alltid ska gå från industrijordbruk och tillväxttänkande till ekologiskt jordbruk och kretsloppstänkande. De "traditionella bönderna" känner inte igen sig i den verklighetsbe-

skrivning som dagens regler för omställning till ekolo- giskt jordbruk bygger på. De förutsättningar för en uthållig markanvändning som ligger i dessa bönders värderingar och livsformer tas därmed inte tillvara.

Den lösning som förf. förespråkar är att platsen, det lokala perspektivet, måste få mer utrymme i diskussio- nen om utveckling mot en uthållig markanvändning. Lokalt genererade kunskaper måste uppmuntras och tas tillvara. Därmed kan utmaningen om en hållbar utveckling breddas till att handla om mer än rent ekologiska aspekter. Genom att uppmärksamma rela- tionerna mellan plats, samhälle, människa och land- skap minskas risken att strävan efter ekologisk uthål- lighet ska motverka målet om ett socialt och politiskt uthålligt samhälle.

Bonden och landskapet är en avhandling som snara- re vill ta del i samhällsdebatten än i en intern vetenskap- lig diskussion. Den främsta målgruppen tycks vara myndighetspersoner och andra som är inblandade i beslutsfattande och förvaltning av det agrara landska- pet. Boken uttrycker inte direkt någon populärveten- skaplig ambition, men genom att språket är okomplice- rat och resonemangen inte onödigt teoretiserande bör den vara tillgänglig även för en intresserad allmänhet.

Katarina Saltzman, Lund